

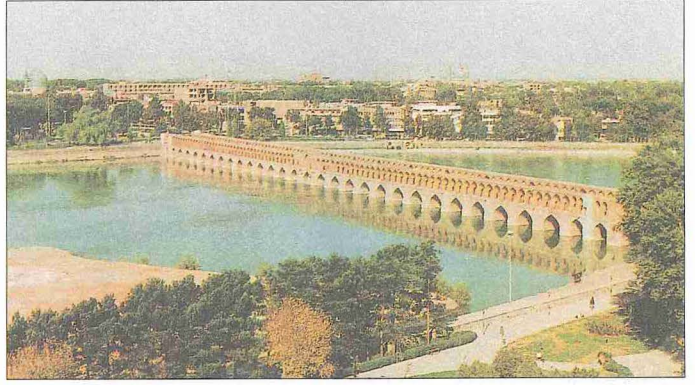
Cadde-i Büzürg Medresesi (1648), Mescid-i Mesrî (1650), Mescid-i Hakîm (1656), Mescid-i Han (1679), Ahmedâbâd (Mescid-i İlçî [1685]), Nimâverd Medresesi, Mescid-i Ali Kuli Ağa (1710), Ali Kuli Ağa Hamamı ve Şemsâbâd Medresesi dikkat çeken eserlerdir. 1642-1694 yılları arasında Safevî yöneticileri için inşa edilen sarayların bir parçası olan Tâlâr-ı Eşref de önemli bir eserdir.

1722'de Safevîler'in Afganlılar'a yenilmesiyle önemli bir yıkıma uğrayan İsfahan, 1729 yılında kısa bir süre şehrin imarına büyük önem veren Nâdir Şah'a tâbi olduysa da 1750'de Zendler'in eline geçti. 1766-1767'de Şiraz'ın başşehir olmasıyla önemini kaybeden İsfahan 1774-1775'te vuku bulan işgallerle sarsıldı. Şehir Kaçarlar'ın iktidara gelmesiyle Tahran'ın başşehir olmasına rağmen ticarî açıdan önem kazandıysa da XIX. yüzyılın ikinci yarısında bu rolünü Tebriz karşısında kaybetti. İmar faaliyetinin önemli bir duraklama gösterdiği İsfahan'da XVIII. yüzyıl önemli bir yıkım devri olup şehir bu devirde harabeye dönmüş, XIX. yüzyıl da İsfahan için parlak bir devir olmamıştır. Zend hânedanı devrinden İsfahan'da kalan bir eser yoktur. Kaçarlar'dan ise ayakta kalan Hacı Muhammed Ca'fer Abâdeî (1859-1864), Mescid-i Seyyid (1840), Rahim Han ve Rük-nülmülk camileri ilgi çekici eserlerdir.

Safevî devri eserlerinde dikkat çeken çini süsleme, özellikle İsfahan'da önemli bir sanat kolu olarak itibar ve teşvik görmüştür. Bunun dışında metal, kumaş ve halılarıyla da şehir ün kazanmıştır. Bilhas-sa Ali Rızâ-yi Abbâsî çevresinde gelişen İsfahan Minyatür Okulu meşhur olmuştur.

İsfahan'ın Zend, Safevî ve daha önceki devirlerinden ayakta kalmış mimari örnekleri arasında sivil mimari eserlerine rastlamak mümkün değildir. Fakat Safevî devriyle özdeşleşen bazı köprüler şehir ve çevresinde mevcuttur. Bu köprüler arasında en eskisi, Büveyhî ve Selçuklu devirleriyle irtibat kurulan Pul-i Şehris-

İsfahan'ın
Ünlü
köprülerinden,
1602 yılında
Allahverdi
Han tarafından
Zâyenderüd
nehri
üzerinde
yapıtılan
Pul-i Siyüse

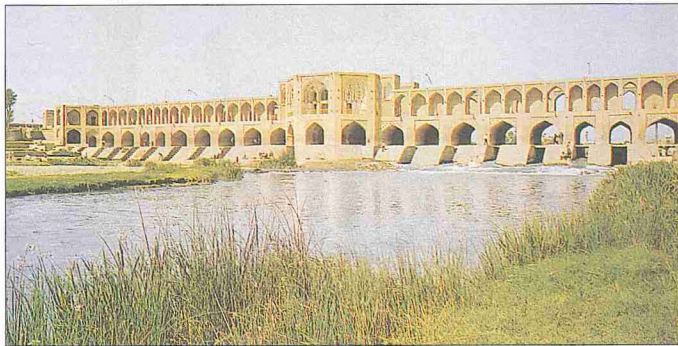
tân ise de en ünlü köprü 1602'de Şah I. Abbas'ın kumandanlarından Allahverdi Han tarafından yaptırılan Pul-i Siyüse'dir. 1650 tarihli Pul-i Hâcû da Şah II. Abbas devri eseri olarak önem taşımaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

P. Ceste, *Monuments modernes de la Perse*, Paris 1867, s. 5-36; F. Sarre, *Denkmaler Persischer Baukunst*, Berlin 1910, s. 73; A. U. Pope, *A Survey of Persian Art*, Oxford 1939, s. 954-964, 1030-1032, 1077-1080, 1179-1201, 1235-1239, 1404-1410; D. N. Wilber, *The Architecture of Islamic Iran: The Ilkhanid Period*, Princeton 1955, s. 119-124, 138, 141-145, 149-154, 161-172, 179-180, 182-188; L. Honarfar, *Historical Monuments of Isfahan*, Teheran 1958; W. Blunt - W. Swaan, *Pearl of Persia*, London 1966; R. Quiring-Zoche, *Isfahan im 15. und 16. Jahrhundert*, Freiburg 1980; M. Hamedani, "The Character of the Urbanization of Isfahan in the Late Safavid Period", *Safavid Persia* (ed. C. Melville), London 1996, s. 360-388; Nosratollah Meshkati, *A List of the Historical Sites and Ancient Monuments of Iran* (trc. H. A. S. Pessyan), [baskı yeri ve tarihi yok]; E. Aubin, "A İspahân", *RMM*, III/10 (1907), s. 221-243; A. Gabriel, "Le Masjid-i Djum'a d'İsfahân", *AI*, II (1935), s. 7-44; A. Godard, "İsfahân", *Āthâr-ê İrân*, II/1, Paris 1937, s. 47-57; M. E. Bykes, "İsfahân", *As. Af.*, XXXIII/3-4 (1946), s. 307-317; L. Lockhart, "İsfahân", *a.e.*, XXXVII/3-4 (1950), s. 248-262; a.mlf., "İsfahân", *Encyclopedia Britanica*, Chicago 1981, IX, 910-911; J. Sourdel-Thomine, "İsfahân", *EP*² (İng.), IV, 105-107; Ingeborg Luschet-Schmeisser, "Cehel Sotûn", *Elr.*, V, 111-115; Parvîz Varjâvand, "Darb-e Emâm", *a.e.*, VII, 11-13.

A. ENGİN BEKSAÇ

Şah II. Abbas
devrinde
inşa edilen
1650 tarihli
Pul-i Hâcû -
İsfahan

İSFAHAN CUMA CAMİİ

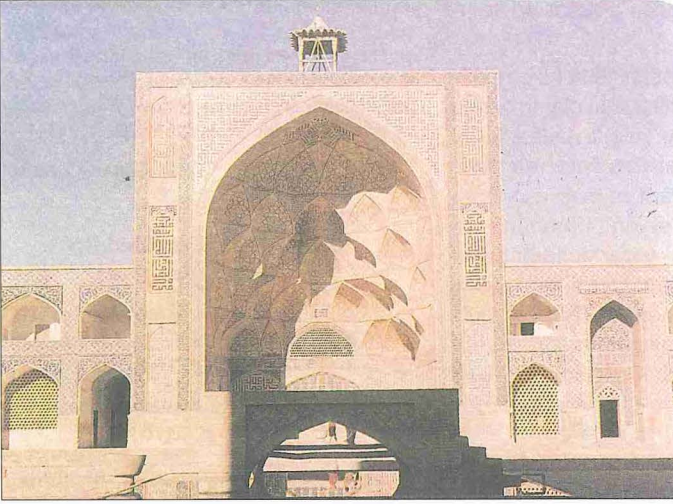
XI. yüzyılın sonlarında inşa edilen
Selçuklu camii.

İran ve çevresindeki cami tipinin vazgeçilmez plan şeması olan mihrap önü kubbeli, dört eyvanlı avlulu cami tipi, bir kubbeli bölüm ve arkasında bir eyvanın yer aldığı (köşk tipi) çekirdek şemadan yola çıkılarak meydana getirilmiştir. Bu plan tipinin en önemli örneklerinden biri İsfahan Cuma Camii'dir.

İsfahan 1051'de ele geçirildikten sonra Sultan Melikşah devrinde Selçuklular'ın başşehir oldu. İsfahan Cuma Camii'nin bu çağa ait binası, Meydân-ı Köhne denilen bir meydana bakıyordu. Selçuklu devrinde Safevî devrine kadar çeşitli ilâvelerle, ayrıca XIX ve XX. yüzyıllarda geçirdiği tamirlerle bugünkü durumuna ulaşan camii, kuzey ve güneyde aynı eksen üzerinde yer alan iki tuğla kubbenin hâkimiyeti ve dört eyvanlı avlusuyla tamamen Selçuklular'ın mimari karakterini arzetmektedir. İnşa faaliyetleri çok geniş zaman dilimine yayılan yapıda her ne kadar üç ana safha olarak Abbâsî dönemi, Selçuklu dönemi ve Selçuklular'dan sonraki dönem söz konusu ise de eser genel ifadeyle Selçuklu mimari tarzını korumuştur.

En önemli bölümleri, 1072-1092 yılları arasında Sultan Melikşah zamanında inşa edilen ve tamamı 170 x 140 m. ebadında olan caminin tarihine ışık tutan en mühim kitâbelerden biri Nizâmülmülk'ün 1080 yılına ait büyük kitâbesi, diğeri de onun siyasi rakibi olan Tâcülmülk'ün (Merzûbân b. Hüsrev Firûz) adını ve 481 (1088) tarihini veren kitâbedir. Her iki kitâbe de Nizâmülmülk'ün ve Tâcülmülk'ün yaptırdığı kubbelerde yer alır.

Cami iki defa esaslı şekilde tahrip edilmiştir. İlk tahrip Sultan Melikşah'a karşı

İsfahan
Cuma
Camii'nin
kuzeypbatı
eyvanı

gerçekleştirilen isyan sırasında, ikinci tahrip ise 515 Rebîülâhîrinde (Temmuz 1121) vuku bulmuştur. İsfahan Cuma Camii ayrıca Bâtınîler tarafından yakılmıştır. Sanat bakımından çok değerli olan 500 adet mushafın da kül olduğu bu yangından İbnü'l-Esir ve İbnü'l-Cevzî gibi müellifler bahsetmektedir. Yangından sonra cami hemen yeniden inşa edilmiştir.

Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, Mâferrûhî, Nâsır-ı Hüsrev ve Yâkût tarafından tarifleri yapılan ilk Selçuklu caminin kalıntılarından, önceki Abbâsî yapısının kesin şeklinin nasıl olduğu tam olarak çıkarılamamaktadır. Kerpiç malzemeyle inşa edilmiş Abbâsî yapısı, muhtemelen ayaklar üzerindeki kemerlerle ortadaki avluya açılan çok sütunlu bir cami olarak erken İslâm devrindeki Arap ulucamilerine dayanan basit bir plan arz ediyordu. Selçuklular zamanında ele alınan ilk yapı, güneyde mihrap önünde büyük kubbeli bir mekânla (Melikşah kubbeli mekânı), arkasında avluya açılan eyvan ve avlunun kuzeyinde daha küçük ölçüde Terken Hatun adına yaptırılan kubbeli mekândan oluşmaktaydı. 1135'ten sonra yine Selçuklular tarafından ele alınan yapı, eklenen diğer eyvanlarıyla dört eyvanlı avlulu hale dönüştürülmüştür. Güneyde yer alan Selçuklu tarzındaki hafif sivri kubbesiyle Melikşah adına Nizâmülmülk'ün 1080 yılında mimar Ebü'l-Feth'e yaptırdığı kısım, demet pâyeler üzerine üç yana üçer kemer açıklığı ile açılan kare şeklindeki bir bölüm olup yapının en mühim kısımlarından birini teşkil eder.

Güneydeki büyük kubbenin Selçuklu devrinin öncesine ait bir alt yapı üzerine oturduğu ileri sürülmektedir. Bu konuda ilk araştırmaları yapan bilim adamları, alt yapıdaki kemerlerin kavisleriyle kubbe-

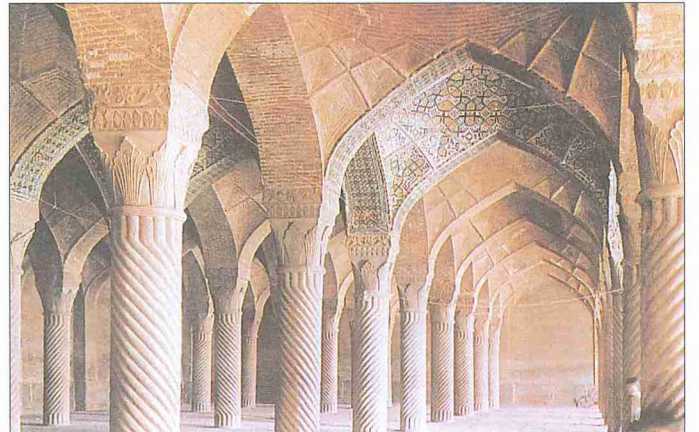
ye geçiş bölgesindeki kemer kavislerinin farklı olduğu, ayrıca pâyelerdeki stuko süslemelerin Sâmerî tarzında yapıldığı gibi delil saydıkları hususlardan yola çıkmaktadır. Halbuki bunların ilmî bir delil olarak gösterilmesi kabul edilemez. Meselâ Sâmerî tarzındaki süslemelerin bütün İran bölgesindeki Türk eserlerinde yaygın olduğunu söylemek bile bu delillerden şüphe edilmesini gerektirir. Alt yapı ile üst yapı arasındaki uyumsuzluk, Melikşah zamanında vuku bulan kargaşalıklar sırasındaki tahribat ve ardından yapılan onarımlarla da ilişkili olabilir. Bununla beraber bir kenarı 15 m. olan kare mekânı örten kubbenin dayandığı ağır demet pâyelerin sıvalı olması alt yapı ile tuğla kubbe arasındaki ayrılığı arttırmaktadır.

Türk mimarisinin daha sonraki devirlerinde Anadolu ve Mısır'da bazı yapılarda etkileri görülen bu mihrap önü kubbesinin konstrüksiyonu gayet ustalıklı ele alınmıştır. Öncülerine daha ewel Tim'deki Arap Ata Türbesi'nde (368/979) rastlanan üç dilimli tromplardan oluşan geçiş

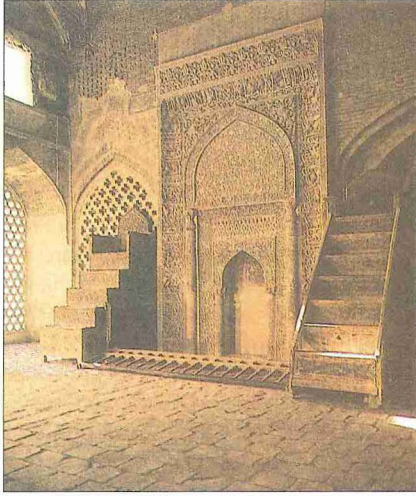
bölgesiyle kubbe eteğine ulaşılmaktadır. Üç yanda üçer kemer açıklığıyla geçilen bölümlerin iki yanda olanlarından evvelce düz ahşap çatı ile örtülü neflere geçildiği düşünülmektedir. 1121'de vuku bulan yangın sırasında ahşap çatı tahrip olmuş, arkasında ilk tuğla tonozlar eski ayaklar üzerine yapılmıştır.

55 × 65 m. ebadındaki dört eyvanlı avlunun kuzey tarafında yer alan, daha küçük ölçüde ve yine Melikşah'ın emriyle sultanın hanımı Terken Hatun adına 1088'de inşa edilen kubbeli bölüm teknik ve estetik özellikleri bakımından kusursuzdur. Bu küçük, fakat Türk mimarisinden çok başarılı bir örnek olan bölüm, Terken Hatun'un camiye gidiş gelişleri sırasında kullanılması amacıyla yaptırılmıştır. Yuvarlatılmış köşeleriyle pâyeler ve bunların üzerine oturan sivri kemerli üç dilimli tromplu geçiş bölgesiyle kubbe tam bir bütünlük arz etmekte, dikey hatların aşağıdan yukarıya doğru kuvvetle vurgulandığı görülmektedir. Bütün bunlar Avrupa'da gelişecek olan Gotik mimarinin özelliklerini hatırlatmaktadır. Hâkî Kümbeti adıyla tanınan bu kubbenin tuğlalarının ölçüsü mihrap önü kubbesinin tuğlalarından farklıdır. Çapı 10 m. olan kuzeydeki kubbeli bölümün iki tarafa kemerli açıklığı olup içeriye karanlık bir koridordan girilmektedir.

İsfahan Cuma Camii'ne, aynı eksen üzerinde yer alan bu iki kubbeli mekân dışında sonraki önemli ilâveler XII. yüzyılda yapılmıştır. Avlunun dört eyvanlı hale getirilmesi, portalin iki yanında minarelerin eklenmesi muhtemelen bu yüzyılda gerçekleşmiştir ve yine ilk tuğla tonozlar da bu yüzyıla ait olmalıdır. Camiye yapılan XII. yüzyıldan sonraki ilâveler arasında, 1310'da Moğol Hanı Olcaytu tarafından batı eyvanına konulan büyük mihrap, 768'de (1366-67) Muzafferîler tarafından

İsfahan
Cuma
Camii'nin
içinden
bir görünüşü

İsfahan Cuma Camii'nin 1310 yılında Olcaytu Han tarafından yaptırılan mihrabı

eklenen ve yapının bünyesine uydurulmaya çalışılan medrese, 851'de (1447-48) Timurlu devrinde inşa edilen Beytüş-Şitâ (kışlık dua-namaz salonu), Safevîler döneminde yapılan (XVIII. yüzyıl) salonlar ve özel meşid, güney eyvanının cephesi ve 1475-1476 yıllarında Akkoyunlu devrinde gerçekleştirilen iç dekorasyonu gibi çeşitli ekler ve düzenlemeler sayılabilir.

Bütün İran bölgesindeki şehircilik anlayışında olduğu gibi bir meydana bakan bu eser, plan şeması bakımından Selçuklular'dan önceki Türk mimarisi geleneğine de uymaktadır. Üç yana kemerlerle geçit veren mihrap önü kubbeli, dört eyvanlı avlulu plan şeması, özellikle 1135 tarihli Zevvâre Cuma Camii'nde uygulandıktan sonra İran'daki Türk mimarisinde vazgeçilmez bir plan haline gelmiştir. Mihrap önünde kubbeli mekânın düzenlenmiş

şekli Anadolu ve Mısır'a kadar etkilerini sürdürmüştür.

Eyvan unsuru Sâsânî kökenli olmakla beraber dört eyvanlı avlulu planın ortaya çıkmasında eski İran mimarisinin etkisinden çok Selçuklular'dan önce meydana getirilmiş Türk-İslâm mimari eserlerinden -meselâ dört eyvanlı Karahanlı mimari eserlerinden- yararlanıldığı düşünülmelidir. Zaten dört eyvanlı şema, esasında İslâmiyet'ten önceki Türk ve Orta Asya mimarisine dayanmaktadır. Bu hususta delil addedilebilecek örnekler, Türk Budist viharalarında görülebileceği gibi dört ana yön mefhumuna işaret eden kozmolojik planlı Türk ordu kenti (hükümdar şehri) planlarına da işaret edebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

A *Survey of Persian Art* (ed. A. Pope - P. Ackerman), London 1939, II, 949-966; Hilmi Ziya Ülken, *İslâm Sanatı*, İstanbul 1948, s. 337-342, 349-350, 356-357; Celal Esat Arseven, *Türk Sanatı Tarihi*, İstanbul 1955, I, 58-60; Suut Kemal Yetkin, *İslâm Mimârisi*, Ankara 1959, s. 137-143; a.m.f., *İslâm Ülkelerinde Sanat*, İstanbul 1984, s. 45-46; A. U. Pope, "Possible Iranian Contributions to the Beginning of Gothic Architecture", *Beiträge zur Kunstgeschichte Asiens*, İstanbul 1963, s. 1-28; a.m.f., "Note of the Aesthetic Character of the Masjid-i Jami' of Isfahan", *Studies in Islamic Art and Architecture in Honour of K. A. C. Creswell*, Kahire 1965, s. 179-193; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı I*, İstanbul 1971, s. 49-52; a.m.f., *Türk Sanatı*, İstanbul 1984, s. 59-60; Eugenio Galdieni, *İsfahân Masğid-i Ğum'a*, Roma 1972-73, I-II; III, İsfahan 1370; John D. Hoag, *Islamic Architecture*, New York 1977, s. 192-198; Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977, s. 354-361; Behdjat Akbar, *Büyük Selçuklu Cami Mimarisinin Gelişimi* (doktora tezi, 1978), İÜ Ed.Fak., tür.yer.; Ara Altun, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet*, İstanbul 1988, s. 16-17, 73-75; Oleg Grabar, *The Great Mosque of Isfahan*, London 1990; Albert Gabriel, "Le Mesğid-i Djum'a d'İsfahan", *AI*, II/1 (1935), s. 7-44; a.m.f., "Les anciennes mosquées de l'Iran", *Āthâr-ê İrân*, I, Paris 1936, s. 187-210; a.m.f., "Historique du Masğid-e

Djuma d'İsfahan", a.e., I (1936), s. 213-238; a.m.f., "İsfahan", a.e., II (1936-38), s. 3-176; M. V. Fontana, "Fusaioli in osso dalla Masğid-i Ğum'a di Isfahan", *AION*, XXX (1980), s. 269-276; Gianroberto Scarcia, "Iran", *Encyclopedia of World Art*, New York 1958, VIII, 212-247.

YAŞAR ÇORUHLU

İSFAHÂNÎ, Cemâleddin

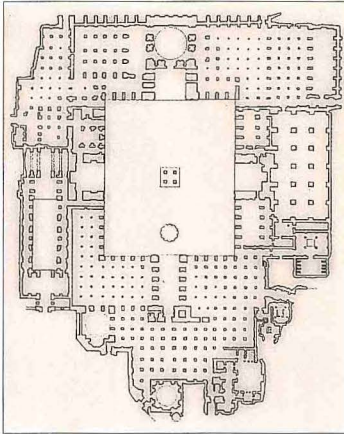
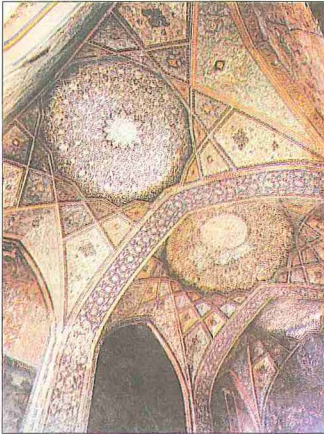
(جمال الدين الإصفهانی)

Ebû Ca'fer Cemâlüddin Muhammed b. Alî b. Ebî Mansûr el-Cevâd el-İsfahânî (ö. 559/1164)

Zengîler'in (Musul Atabegleri) veziri.

Dedesesi Ebû Mansûr Cevâd el-İsfahânî pars yetiştiricisi (fehhd) olarak Selçuklu Sultanı Melikşah'ın hizmetinde bulunmuş (İbn Hallikân, V, 143), babası Vezir Şemsülmülk b. Nizâmülmülk'ün maiyetinde çalışmıştır. Babası tarafından itina ile yetiştirilen İsfahânî, ilk olarak Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd b. Muhammed Tapar devrinde (1118-1131) Dîvân-ı Arz'da görev yaptı. Mahmûd'un Musul'a vali tayin ettiği Atabeg İmâdüddin Zengî, İsfahânî'yi de hizmetine alarak ona Nusaybin ve Rahbe'nin idaresini verdi. Zengî'nin yakın dostları arasında yer alan İsfahânî bir müddet sonra Dîvân-ı İşrâf'ın başına getirildi. Zengî'nin Ca'ber Kalesi'ni kuşattığı sırada öldürülmesinin (541/1146) ardından çıkan karışıklıkta askerler tarafından katledilmek istendiyse de emirlerin yardımıyla kurtularak Musul'a döndü.

İsfahânî, hem Nüreddin Mahmud Zengî'nin Halep'te babasına halef olmasında hem de kardeşi I. Seyfeddin Gazi'nin Musul'da hâkimiyet kurmasında etkili oldu. I. Seyfeddin Gazi Musul'a hâkim olunca İsfahânî'yi vezir olarak tayin etti. İsfahânî, Begteginliler'in kurucusu Ali Küçük ile birlikte Musul Atabegliği'nin en yetkili kişilerindendi. I. Seyfeddin Gazi'nin ölümünden sonra kardeşi Mevdûd b. İmâdüddin Zengî'nin tahta çıkmasında da ikisinin önemli rolü oldu. Bu dönemde de bir süre vezirlik yapan İsfahânî, Kutbuddin Mevdûd ile kardeşi Nüreddin Mahmud Zengî arasında yapılan ve Sincar'a karşılık Rahbe ile Humus'un takas edilmesiyle sonuçlanan anlaşmanın görüşmelerini bizzat yürüttü. 554'te (1159) Nüreddin Mahmud Zengî'ye elçi olarak gönderildi ve Dımaşk'ta büyük bir kalabalık tarafından törenle karşılandı. Nüreddin Mahmud ile görüştü, ondan büyük ilgi ve saygı gördü. Müzakereler tamamlandıktan sonra Emîr İspehsâlâr Esedüddin Şirkûh el-Mansûr ile birlikte

İsfahan Cuma Camii'nin planı ve örtü sisteminden bir detay